

A mezei szil éve

Hidasi
Márk

„...Elült a szél s a büszke szil úgy állt:
legyőzte – mindörökre! – a halált...”
(Illyés Gyula)

Csendes létezésük mellett a fák önzetlenül elhalmoznak minket ajándékokkal. Csupán hiányuk némaságával is figyelmeztetnek minket, hogy próbáljuk meg rendbe hozni a természettel és általában a teremtettséggel való kapcsolatunkat.

Mozgalom a fákért

Az Országos Erdészeti Egyesület 1996 óta minden évben megszervezi *Az Év Fája mozgalmat*.¹ Az erdészek közönsége és a szakmán kívüli, érdeklődő közönség szavazással döntheti el egy hónap alatt, hogy ismeretterjesztés révén három versenyzésbe bocsátott őshonos fafaj közül az adott évben melyikkel ismerkedhessünk meg közelebbről. Tavaly a kocsányos tölgy éve volt, idén a *mezei szil* győzött 1531 szavazattal a fehér nyárral (994) és a virágos kőrissel (903) szemben.

Bemutatkozik a mezei szil

A faj tudományos latin nevét Linné rendszerében *Ulmus campestris* megjelöléssel találjuk. A szakirodalomban talán leggyakrabban használt elnevezés Philip Millertől származik: *Ulmus minor*. A mezei szil sajnos nem tartozik leggyakrabban látható fáink közé: köztudottan ritkán lehet vele találkozni. A múlt század elején az egész földrészen terjedő és második hullámban is visszatérő betegség, a szakirodalomban szilfavészként említett gombás fertőzés Európa-szerte megritkította populációját. Hazánkban pedig az erőltetett nyárasítás és korábban egy másik „szilfavész” okozott még jelentős kárt sziles erdeinknek. Átgondolatlan, „nagyüzemi” kitermelésével és elégetésével nyerték a kálium-karbonátot, népi nevén a hamuzsirt (vagy szalajkát). A hutákkal együtt sikerrel működő hamuzsírregetés a szappan, a salétrom és az üveg készítéséhez szolgáltatott Nyugat-Európában is jó hírű, tiszta alapanyagot. Erdőművelési szempontból azért szomorú az említett gazdasági siker, mert az exportra is termelő „ágazat” rengeteg fát igényelt. Társadalmi hasznát, a „foglalkoztatottságot” nem vitatjuk, mégis: az országos erdőterületből már csak alig harmad százaléknyi arányban részesedik ez a faj, és 2013-as statisztikák szerint a legtöbb szil Bács-Kiskun megyében található.² Hazánkban a 19. századra lett különlegesség, ritkán látható és nagy becsben tartott növényünk.

¹ http://www.oec.hu/ev_faja.

² <https://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/stattukor/regiok/orsz/erdogazd12.pdf>.

A szil tipikus élőhelyéről a következőket olvassuk: az „ártér magasabb szintjein, ahová csak a nagyobb árvizek szállítanak finom hordalékot, iszapot, a vízi növénytársulások fejlődése a szil-köris-tölgy ligeterdőig jut el” (PÉCSI-SÁRFALVI 1960). A keményfás ártéri ligeterdőkben érezné magát otthon kocsányos tölgyek és magyar kőrisek között. A folyószabályozások óta jellemzően mégis inkább dombvidékeken található elszórtan, a gyertyános-kocsányos tölgyerdők elegyfajaként. Az ezredforduló utáni években készült MÉTA program az üde lombos erdők és a fényben gazdag tölgyesek és erdő-gyep mozaikok flóravilágában említi.³ Zárt, üde tölgyesekben is meglephetnek jelenlétükkel az Alföldön. A mezei szil az állandó tápanyagot biztosító, üledékes kőzetten képződötttagyagos talajt szereti.

Igénytelen fa: tűri az éghajlat szélsőségeit, de magasabb, hidegebb helyeken már nem él meg. Leginkább a meleg és a sok fény szükségessége számára. A vadkárók is kevésbé sújtják, ám lehulló lombja valaha jó takarmányként szolgált a kiterelt állatoknak. Jól viseli a szárazságot is, de éppen aszályos időszakokban fenyegetik leginkább betegségek. Fásszárú pionírként fontos szerepe lehet az újraerdősülés során átalakuló parlagokon.

Ma jellemzően peremhelyzetben él a mezei szil. Ha keressük, legkönnyebben lándzsás alakú, érdes tapintású, fűrészszelű leveléről ismerhető fel. Leveleit virágzást követően, április közepére növeszti: felső részük fényes, sötétzöld, fonákjuk világosabb. A laikust talán a cseresznyéére és a meggyére emlékeztetheti, a mezei szil levele azonban feltűnően aszimmetrikus. Hogy biztosabban felismerhessük, érdemes tanulmányozni az éger, a bükk és a gyertyán leveleit, hogy a közöttük észrevett különbségek is segíthessenek a meghatározásban. Kérge magában nem mindig meggyőző, hogy szilt látunk-e: fiatalkorában sima, fényes, idősebb korára repedezik meg, hosszanti barázdák, kiálló bordák jelzik korosodását. Húsos soméra kissé emlékeztető, de sötétvöröses, tömött csomókban ülő virága március-áprilisban nyílik. Lependékes termései kora ősszel világosbarnával színezik koronáját, majd tömegesen lehullanak. Más fa árnyékolása nélkül boltozatos, ovális koronát növeszt, ágrendszere a törzs alacsonyabb részéről villás alakban tör felfelé, öregkorára pedig egyes ágak bókolva lehajlanak. A mezei szil akár 30 m magasra is meg tud nőni. Lombzata csak időskorában szigeteli el a fényt a gypsziint vadvirágai elől. Mostohább körülmények között, például árnyékban és homokon inkább nagyobb cserjeként fedezhetjük fel.

A szil továbbélése

Fájával szívesen dolgoznak asztalosok, esztergályosok, kádárok és ácsok. Tartós bútorok, parketták, lépcsők, vízi sporteszközök, játékok, alkatrészek, borászati kellékek készülnek belőle. Jól megmunkálható a népi fafaragó művészek számára is. Már kitermelése előtt elhalt belső részének, gesztjének színe a galagonyáéra hasonlít vörösesbarnás árnyalatával. Bár mézet nem ad nekünk, mint a szelídgesztenye és a hárs, virágpóra miatt fontos méhlegelő és egyben nyersanyag a méhészeknek: hánccsának rostjából méhkas építhető. Faipari jelentőségéről egyelőre mégsem beszélhetünk, mert a közelmúlt eszméléséből éppen a szil gyarapítását tűzik ki célként erdőgazdálkodási koncepcióval – addig energiahordozóként sem gondolhatunk rá, egyébként kitűnő tüzelő lenne. A 19. és 20. század fordulóján élt erdész, Simonkai Lajos írta: „A magyar erdész jól ösmeri a szilfát mint hasznófát; jól tudja, hogy a szilfák, legalább a nálunk őshonosak, kedvező talajviszonyok mellett gyorsan növekedő, sok faanyagot termő fák.” Sőt úgy folytatja, hogy maga „erejéből is biztosan és bőven szaporodhatik [...] a szilfa; könnyebben és bővebben, mint a tölgyfa” (SIMONKAI 1898).

³ A MÉTA Program (Magyarország Élőhelyeinek Térképi Adatbázisa) hivatalos oldala: novenyzetiterkep.hu.

Szil szavunk

A fajajt jelölő szavunk olyannyira fontos nyelvi és történelmi emlékünknél, hogy „az ősi finnugor-indoeurópai kapcsolatok bizonyítéka lehet [...] A szil az egyetlen olyan lombhullató fa, melynek eredete teljes bizonyossággal feltehető a finnugor alapnyelv korára.” (ZAICZ 2006) A *Növénynevek enciklopédiája* bővebben kifejti, hogy „mivel a régi növénynevet eredeti jelentésében csak a szilfát ismerő területeken lehetett megőrizni, a szó finnugor eredetének jelentősége van az őshazakutatásban, a régi szálláshelyek fekvésének meghatározásában” (RÁCZ 2010). A tudomány ismeri a magyar szónak cseremis, mordvin és finn megfelelőit. Nem csak a történelmi eredet kutatásában, származásunk felderítésében fontos emlékünknél. Földrajzi közneveink gyűjtéseiben feltűnően gyakoriak egyrészt a lakatlan határrészeket, dűlőket megnevező *szilfái*, *szijfái*, *szilfák*, *szifás*, *szijfás*, *szilos*, *szilfás* nyelvemlékek. Másrészt pedig a szillel bizonyított kapcsolatot mutató településképző szavakat, folyóvizeket és tájakat, sőt családneveket is hosszan sorolhatnánk: *Szilágyság*, *Szily*, *Szili*, *Szilasi*, *Szilágyi*, *Szilágy* (Baranya), *Szilágy megye*, *Szilas* (patak és Mezőszilas), és *-szil* utótaggal is képeztek helységneveket (Somogyszil). Nyelvemlékeink egészen 1015-től tanúskodnak arról, hogy már korán magyarul kereszteltük el a fajt. 1055-ben a *Tihanyi alapítólevél* is megemlíti, azt követően pedig szótárakban, botanikai forrásokban követhető a szó írásbeli formálódása, mígnem a mai szil alak véglegesül. A nép *vénic*, *szúnyogfa* névvel is ismeri a szilt, ám előbbi a tudomány különálló fajként tartja számon. JANKOVICS Marcell szerint a szil szót kapcsolatba hozták etimológiai szempontból a szül szóval is (1998): a római mitológiában Juno fája, de az igével való rokonsága nem bizonyítható.

Kapcsolatok Európával

A rendszertani latin *Ulmus* elnevezéssel rokon a német *die Ulme* és az angol *elm*. Ha germán, szláv és újlatin kapcsolatokat nyelvészeti utakon nem is találunk Európával, ökológiai, természetföldrajzi és művelődéstörténeti vonatkozásban annál inkább. Jóllehet kedves származástörténeti emlékeink miatt kissé sajátunkénak érezhetjük a szilt, valójában szerte Európában, a mérsékelt és melegebb éghajlati területeken, változatos élőhelyeken jelen lévő és a népek által régóta megbecsült fáról van szó: a természetes növényzet már felsorolt tipikus élőhelyeinek megritkult képviselője egészen a Közel-Keletig – de a Szentírás nem említi.

Az ókori és középkori emberek is jól ismerték. Szerepelt a görögök dionizikus kultuszának „kelléktárában”. Az ünneplésre készülők a szőlőt szilfára futtatták fel (a szőlő eredendően erdei kúszónövény!), és a rómaiak is támasztékként használták a szőlőművelésben. Tudunk róla, hogy a görögök Hermésznek és az elesett hősök emlékének tiszteletét kötötték a szilhez, továbbá az ítélet, ítélezés képzele is erősen hozzákapcsolódott. Arról is maradtak forrásaink, hogy Franciaország déli részén ígét hirdettek és ítétek árnyékot adó ágai alatt. A hitvilágban keletkező

képzetek eredete nyilván „funkcionális” mozzanatokkal magyarázható: Hermész gyülekezete, vagyis az úton levők, tolvajok, kereskedők, és a szintén mediterrán területen hosszú prédikációt hallgató közösség – egyéb terebélyes lombhullató faj híján – a szilek óvo árnyékába húzódhattak a tűző napsütés elől.

Ismerünk továbbá a népi hagyományokból szilhez kötődő gyógyító praktikákat. Hazánkban is felfedezték fertőtlenítő, nyugtató, tápláló, könnyen emészthető tulajdonságait: örlemény formájában tejjel vagy vízben keverve csecsemők és betegek kímélő tápláléka volt. A mai természetes gyógyítás gyakorlatában *Ulmi cortex* tudományos névvel szerepel. Végül egy régi ötletes élelmiszer-tartósítási módszert is megemlítünk: a vízben áztatott szilkéregbe tekert hús hosszabb ideig romlatlanul tárolható.

Nevezetes szilfák

Tudunk nevezetes szilfákról, sőt emlékfákról is, amelyeknek jórészt sajnos már csak egykori helyét találjuk. Rákócziét a Balaton keleti szélénél, Béri-Balogh Ádámét Szekszárd Csatár nevű városrészén, közel egy kávézóhoz

a bátaszéki országút mellett. A Margit-sziget élővilágáról készült kutatásban olvasható, hogy „a mezei szil legidősebb példányai a Casinó feletti területen fordultak elő, de az 1900-as évek vége felé a »szilfávesz« betegségől fokozatosan kipusztultak. Az utolsó példányokat az 1960-as években vágták ki. Borostyánnal befuttatott tuskó- és törzsmaradványuk éveken át őrizte emléküket.” (BERCSEK 2012) Maga Arany János is láthatta még az említett szileket, miután a szigetre költözött. Az említett jeles fák emlékét a tuskók konzerválásával, helyükre tett emléktáblákkal őrzik. Szerencsére nem egy fénykép is megőrizte például a Rákóczi-fát Balatonakarattyán.

Arborétumok felügyelt gyűjteményén kívül a természetvédelmi hatóságok és a helyi önkormányzatok közös, hivatalos oltalommal őrzik a településeken megmaradt, egészséges mezei szileket: Balatonfüreden egy iskola ud-

varán, Karcagon egy temető mellett található fát, Örkényen az Erzsébet királyné tiszteletére ültetett emlékfákat, és Dunaújvárosban közparkban kettőt is.

PÓSFAL György (2005) és a dendromania.hu oldal óriásfákat rendszerező gyűjtése szerint jelentős szileket jellemzően Tolna és Somogy megye folyó menti erdőségében találtak. A Dráva és a Duna fokozottan védett árterében (például a Gemencben, a nemzeti park területén) fejlődtek hatalmas, 400 cm-nél nagyobb törzskörmékű fák. Mezei szilfák országunk lakott részein Kisgörcbőn, Vácraátóton, Csákváron, Nagyvátyon, Fenékpusztán, Szőnyben nőttek hatalmasra: valamennyien szintén 400 cm feletti adatokkal.

Szilfát a templomkertekbe?

Hogy őshonos fajjunk, a szil mennyire alkalmas arra, hogy közparkok, magánudvarok és templomok kertjének kedves díszje lehessen: vitatható. Több szempont szerint lehet dönteni bizonyos kompromisszumok elfogadásával. A szilfavész komoly veszélyt jelenthet ma is a faj egyedeire. Ha mégis megpróbáljuk nevelni, érdemes erdészettől beszerezni magoncokat, csemetéket, mert a kertészeti kereskedések, faiskolák, dísznövénylerakatok nem mindig bővelkednek őshonos fajok teljes kínálatával. Mag csíráztatásával is próbálkozhatunk. Első évtizedeiben igen gyorsan nő, ebben hasonlít a hársra és a juharra. Akora tavaszi hónapokban mégis kíméletesebb az allergiások számára. Nem okoz magában kellemetlen pollenkoncentrációt: hivatalos közegészségügyi felmérésekben gyengén allergén kategóriában szerepel. Tudatos rendezéssel a beültetésre alkalmas parókia udvarának ékessége lehet rövidebb időn belül, mintegy ellenpontja lehet a puhafás, barkás virágzatú fajoknak, a nyárnak, a nyírnek és a fűznek, valamint a szintén közismert örökzöldeknek. A szil nem igényel sok törődést. Egyedül az árnyékolást nem viseli jól, ültessük a lehető leginkább napfényes helyre. Tavaszi fagyok is kevésbé ártanak neki. Ősszel a tölgyek rozsdabarnaságát, a fenyő és a tiszafa örökzöldjét, a vadszőlő világító vörösét szépen kiegészíti élénk sárga leveleivel.

Turistaként, utazóként, kertészkedőként, parkok visszatérő vendégeként a magunk lehetőségei szerint őrizzük meg emlékeinkben és óvjuk a mezei szilt nemes, de veszélyeztetett növényként.

Hivatkozott művek

- BERCSEK Péter 2012. *Mesélnek a Margitszigeti fák*. Szerzői magánkiadás. Web: <http://mek.oszk.hu/12300/12334/12334.pdf>.
- ILLYÉS Gyula 1993. A szil s a szél. In: *Összegyűjtött versei*. Szépirodalmi, Budapest, 1993. Web: <http://dia.jadox.pim.hu/jetspeed/displayXhtml?docId=906&secId=85662>.
- JANKOVICS Marcell 1998. *Afa mitológiája*. Csokonai, Debrecen. Web: mek.oszk.hu/05000/05091/.
- PÉCSI Márton – SÁRFALVI Béla 1960. *Magyarország földrajza*. Akadémiai, Budapest.
- PÓSFAI György 2005. *Magyarország legnagyobb fái*. Alexandra, Pécs. Web: [http://www.dendromania.hu/index.php?old=falistak&nemzetseg=ULMUS\(SZIL\)](http://www.dendromania.hu/index.php?old=falistak&nemzetseg=ULMUS(SZIL)).
- RÁCZ János 2010. *Növénynevek enciklopédiája. Az elnevezések eredete, a növények kultúrtörténete és élettani hatása*. Tinta, Budapest. (A magyar nyelv kézikönyvei XIX.)
- SIMONKAI Lajos 1898. A hazánkban termő szilfa-félékről. *Természettudományi Közlöny*, 30. évf. 341. sz. Web: http://epa.oszk.hu/02100/02181/00340/pdf/EPA02181_Termeszettudomanyi_kozlony_1898_046-050.pdf.
- ZAICZ Gábor (főszerk.) 2006. *Etimológiai szótár*. Tinta, Budapest.

Hidasi Márk 2007-ben végzett a Petőfi Sándor Evangélikus Gimnáziumban. 2008 és 2012 között az Evangélikus Hittudományi Egyetem hallgatója volt. Amatőr teológus, szabadidejében teológiai, kulturális és helytörténeti témájú írások és interjúk készítésével foglalkozik.

